

2017 | 1

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ A TARTALOMBÓL

- *CSÁKÓ JUDIT*
KANCELLÁRIA ÉS TÖRTÉNETÍRÁS
A 14. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON
- *KOVÁCS VIKTÓRIA*
LELESZ PATRÓNUSAI
- *KITANICS MÁTÉ–HANCZ ERIKA–TÓTH TAMÁS–
PAP NORBERT*
A TURBÉKI KEGYTEMPLOM
TÖRÖK ELŐZMÉNYE
- *RADA JÁNOS*
A KULTÚRHARC RETORIKÁJA
ÉS A PROTESTANTIZMUS
- *KÁRBIN ÁKOS*
AZ OSZTRÁK–MAGYAR BANK
ÉS A VALUTAREFORM ELŐZMÉNYEI
- *TURBUCZ DÁVID*
PIŁSUDSKI MEGÍTÉLÉSE MAGYARORSZÁGON
- *VÁMOS PÉTER*
MAGYAR GEOFIZIKUS EXPEDÍCIÓ KÍNÁBAN
1956–1962
- ÁDÁM MAGDA (1925–2017)

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

LIX. ÉVFOLYAM, 2017. 1. SZÁM

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN (felelős szerkesztő)

FÓNAGY ZOLTÁN, OBORNI TERÉZ, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,

GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,

OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ,

SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN,

VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája: tortenelmiszemle@btk.mta.hu

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Kitanics Máté–Hancz Erika–Tóth Tamás–Pap Norbert: A turbéki kegytemplom török előzményének kérdése	1
Kárbin Ákos: Az Osztrák–Magyar Bank és az 1892. évi valutareform előzményei	19
Vámos Péter: Baráti segítség és önerőre támaszkodás. Magyar geofizikus expedíció Kínában 1956–1962	47

MŰHELY

Csákó Judit: Kancellária és történetírás a 14. századi Magyarországon. Kutatástörténeti áttekintés	77
Kovács Viktória: Lelesz patrónusai	103
Rada János: A kultúrharc retorikája és a protestantizmus magyarországi röpiratokban	129
Turbucz Dávid: Pilsudski megítélése Magyarországon a két világháború között	145

MÉRLEG

Kondomínium: a kora újkori történelem és irodalom határvidékén (<i>Gőzsy Zoltán–Varga Szabolcs</i>)	163
--	-----

MEGEMLÉKEZÉS

Ádám Magda (1925–2017) (<i>Borhi László</i>)	173
--	-----

RADA JÁNOS

A kultúrharc retorikája és a protestantizmus magyarországi röpiratokban

Fogalmak és források

Kulturkampfön a szóösszetétel hagyományosan számon tartott atyja, a porosz Rudolf Virchow 1873-ban lényegében az „ultramontán” egyházi hatalom felszámolása, megtörése céljából meghirdetett – és ez idő tájt éppenséggel javában zajló – harcot értette. A német historiográfiában a fogalom jó ideig csupán a fiatal, protestáns hegemoniájú Német Birodalom és a római egyház 1872-től 1878-ig tartó erőpróbáját jelölte, beépülve a német történelem Sonderweg-tézisen alapuló elbeszélésmódjába. Mára azonban Németországban teret nyert a fogalom tágabb értelmű használata, amely a Kulturkampfot nem pusztán német, hanem összeurópai jelenségként értelmezi, amely ráadásul időben is jóval szélesebb intervallumot ölelt fel: összetett jelenségvilága több helyütt már a Vormärz idején felütötte a fejét, míg másutt átnyúlt a 20. századba is. A Kulturkampf ennek értelmében mindenütt a polgári-liberális irányzatok, reformprogramok és szekularizációs projektek társjelenségeként alakult ki.¹

A magyarországi kultúrharc jelentkezését a hazai történettudományi irodalom hagyományosan a mintegy 1890-től az 1894–1895-ös törvényekig zajló egyházpolitikai küzdelmekhez kapcsolja,² jóllehet több történész – célozva például a hazai harcok jóval enyhébb lefolyására – tagadja, hogy az ún. „elkeresztelési” rendelet után ténylegesen olyasfajta kultúrharc keletkezett volna Magyarországon, mint

1 Manuel Borutta a témában írt monográfiájában felvázolja a Kulturkampf-historiográfia fejlődését, főbb irányzatait is. *Manuel Borutta: Antikatholizismus. Deutschland und Italien im Zeitalter der europäischen Kulturkämpfe.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2011. (Bürgertum Neue Folge. Studien zur Zivilgesellschaft) 19–33.

2 „Kultúrharc akkor keletkezik, mikor az állam alattvalói, illetőleg azoknak tekintélyes részére nézve lelkiismeretben lehetetlenné válik mind az egyházi, mind az állami törvényeknek és rendeleteknek egyformán engedelmessé válni” – írta Salacz Gábor. Elbeszélésében efféle helyzetet teremtett az ún. „elkeresztelési” – lényegében az „elkereszteléseket” büntető – rendelet. Csáky Albin rendelete 1890-ben a vallásfelekezetek viszonyosságáról szóló 1868-as törvény erőyesebb végrehajtását célozta, amely deklarálta, hogy a vegyes házasságokból született gyermekek nemük szerint öröklik a szülők vallását, és amelyet a katolikus egyház sohasem fogadott el, mert mind a fiúkra, mind pedig a lányokra igényt formált egy-egy vegyes házasság engedélyezése fejében. *Salacz Gábor: A magyar kultúrharc története. 1890–1895.* Dunántúl, Pécs, 1938. 9–11.

amilyen a birodalomalapítás után német földön zajlott.³ A tágabb kultúrharc-fogalom egyelőre nem terjedt el a hazai irodalomban. Magam elsősorban diskurzusközpontú kutatások során foglalkozom a témával, s ennek felel meg saját fogalomhasználatom is. A dualizmus kori antiklerikális röpirat-irodalmat vizsgálva a kultúrharc retorikáján azt a tipikus interpretációs keretet értem, amely az egyházpolitikai diskurzusok középpontjába az „ultramontán” egyházi hatalom és az állam harcát helyezi – a harc tétjét az állami szuverenitásban jelölve meg –, szembehelyezi egymással az állampolgári és az egyház iránti lojalitást, az egyháznak állam- és társadalomveszélyes célokat tulajdonít, és államvédelmi, néhol egyenesen etatista jellegű szempontok mentén érvel az egyház befolyását, hatalmát korlátozó egyházpolitikai reformprogramok mellett.⁴ Definíciómát ugyan önálló füzet formájában megjelent röpiratok alapján fogalmaztam meg, ám a kultúrharc retorikája sajátos államvédelmi érvskálájával, frazeológiájával a sajtótermékek mellett például országgyűlési felszólalásokba is beszűrődött.⁵

A kultúrharcos interpretációs keret története régebbre nyúlik vissza, mint a kultúrharc kifejezése: 1870-re, mire a pápai csalatkozhatatlanság dogmája – fellobbantva az egyházellenesség lángját – újfent Róma ellen hangolta Európa liberális és nacionalista csoportjait, a kultúrharc retorikája már Magyarországon is kiforrt magát az antiklerikális röpiratokban. Ekkortájt, a reformkori eredetű liberális elit kormányra jutása után, a felújuló katolikus autonómiamozgalom és az I. vatikáni zsinat légkörében⁶ éppoly erővel tört felszínre az egyházi reformok polémiája – no meg a katolikus egyház kritikája –, mint ahogy az a század vége táján történt. A tanulmányomban feldolgozott források is egyrészt az 1867-től mintegy 1875-ig terjedő periódusban, másrészt az 1890-től 1895-ig zajló egyházpolitikai harcok idején keletkeztek – vagyis a dualista Magyarország egyházügyileg legfeszültebb, mondhatni legforróbb éveiben.

3 Csorba László felhívja például a figyelmet, hogy a „kultúrharc”-ot hazai viszonylatban érdeme-
sebb idézőjelbe tenni. Kósa László szerint a mérsékelt reformpolitika, továbbá a katolikus
uralkodó személye miatt maradt el a német mintájú Kulturkampf Magyarországon. *Csorba László:*
A vallásalap „jogi természete”. Az egyházi vagyon problémája a polgári átalakulás korának Ma-
gyarországon. 1782–1918. ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, Bp., 1999. 183.; *Kósa László:*
Az egyházak és az állam viszonyának változásai a 19. századi Magyarországon. In: *Uő:* Művelő-
dés, egyház, társadalom. Tanulmányok. Akadémiai, Bp., 2011. 124–125.

4 A kultúrharcos diskurzustérben természetesen liberális alapelvek, frázisok és jelszavak is jelent-
keztek, ám a legtöbb szöveg szerzője – helyeselte-e vagy sem a „szabad egyház szabad államban”
liberális koncepcióját – a kormány széles egyházügyi kompetenciáját propagálva az egyház állam
alá gyűrését, szigorú állami felügyeletét, gyámság alá helyezését ajánlotta. Ld.: *Rada János:* Egy-
házkritikai röp- és vitairatok Magyarországon 1867-től 1895-ig (Interpretációk, frazeológia és esz-
metörténeti háttér). *Egyháztörténeti Szemle* 17. (2016) 1. sz. 11–15., 21–22.

5 1870-ben a kormányzat is államveszélyes fenyegetést látott a pápai csalatkozhatatlanság dogmá-
jában, ami aztán a királyi tetsvényjog (placetum regium) felújítását eredményezte Magyarorszá-
gon. *Csorba L.:* i. m. (3. jz.) 92–94.

6 A piarista egyháztörténész, Török Jenő szerint például soha, egyetlen évben sem jelent meg
annyi antiklerikális iromány, mint 1870-ben, a zsinat idején. *Török Jenő:* A katolikus autonó-
mia-mozgalom 1848–1871. Adalékok a magyar liberális-katolicizmus történetéhez. Stepha-
neum, Bp., 1941. 203.

Kultúrharc és protestantizmus: a problémafelvetés

„Németország állami egységét védte az ultramontanizmus ellen. A protestáns Észak küzdött ez egységért, a kulturharcz elrejtett alakjában, a kath[olikus] Dél ellen. Poroszország Bajorország és a katolikus lakosságú egyéb vidékek ellen. Luthernek porosz katona-kabátba öltözött szelleme vívott [...] Rómával” – fogalmazott Beksics Gusztáv 1891-es antiklerikális jellegű röpiratában,⁷ ahol tehát egy olyan, meglehetősen jellegzetes Kulturkampf-interpretációval operált, amely a harcot részben a katolicizmus és a protestantizmus újabb erőpróbájaként fogta fel, és amelyet később jócskán árnyaltak a történeti kutatások.⁸ A katolikus–protestáns érdekek konfrontációja a hazai egyházpolitikai harcok historiográfiájában is több ízben tűnt fel úgy, mint az események egyik központi mozgatórugója. Elvégre az ún. „elkeresztelési harc”, amelynek során részben a felekezetek feszültek egymásnak, a hazai „kultúrharc” egyik eredőjét, majd szerves részét képezte. Fontos szerepet játszottak a felekezeti szempontok például Salacz Gábor monográfiájában is: az antiliberális-egyházias szemléletű történész a II. világháború előestéjén roszszállólalag írta a protestantizmus számlájára, hogy a 19. században „teljes egészében eljegyezte magát a liberalizmussal”, amely ráadásul Magyarországon a tárgyalt események során is „protestáns vezényszóra” hallgatott.⁹ Emellett persze elmondható, hogy a protestánsok ugyan túlnyomórészt tényleg támogatták az egyházpolitikai reformokat, ám nem mindnyájan rajongtak egyformán és felhőtlenül az 1894–1895-ben született törvényekért, hiszen a polgári anyakönyvezés és házasság bevezetésével a lelkészek jelentékeny jövedelemtől estek el.¹⁰ Hiába azonban az ellenpéldák sora – például a liberális katolikusok küzdelmei –, a századforduló idejére olyan sztereotípiák rögzültek, amelyek alapján a katolicizmus a reakciós-középkorias, a protestantizmus pedig a liberális és haladáspárti szemléletet reprezentálta a történelemben.¹¹

Hogyan csapódtak le – már ha lecsapódtak egyáltalán – a fenti felekezeti nézőpontok, sztereotípiák a hazai antiklerikális irományokban? Ugyan a röpiratszerzők többnyire csak érintőlegesen foglalkoztak a protestantizmussal, merthogy a figyelmük elsősorban a katolikus egyház kritikájára és az egyházpolitikai reformokra összpontosult, a reformáció és egyes protestáns jegyek rendszeres citálását mégiscsak megfigyelhetjük a vizsgált diskurzustérben, ahol is – előljáróban meg-

7 „Febronius” [Beksics Gusztáv]: Ultramontanizmus és nemzeti állam. Grill Károly, Bp., 1891. 10. Beksics ez idő tájt használt álneveit ld. pl.: Salacz G.: i. m. (2. jz.) 119.

8 A Kulturkampf törvénykezése például, bár jóval enyhébben ugyan, de némileg az evangélikus egyházat is érintette, Otto von Bismarck pedig nemigen remélhette az evangélikus óporosz konzervatívok támogatását erősen világias politikájában. *Heinrich August Winkler*: Németország története a modern korban. I. Osiris, Bp., 2005. 206.

9 Salacz G.: i. m. (2. jz.) 7–8., 80–81.

10 Kósa László: A református egyház az egyház-politikai küzdelmek idején. In: *Uő*: Művelődés i. m. (3. jz.) 192–293., 299–302.

11 Kósa L.: Az egyházak és az állam i. m. (3. jz.) 118.

jegyezhető – katolikus és protestáns felekezetű szerzők ugyanazon eszmevilág talajáról szinte ugyanúgy hivatkoztak a protestantizmusra. Tanulmányomban tehát górcső alá veszem: hogyan értelmezték a reformációt a röpiratok szerzői, és hogyan épült be a protestantizmus sajátos interpretálása a kultúrharc retorikájába.

A protestantizmus és a kultúrharc retorikája: a protestantizmus mint példa

A kultúrharc retorikájában az egyik, ha nem a legfontosabb kulcsfogalmat Magyarországon is az „ultramontanizmus” képezte, amely a katolikus egyház római origóját, Alpokon túli központját feszegetve szinte mindig magában foglalta a hazafiatlanság vádját: az ultramontán személy, főleg a pap, Róma felé lojális, nem pedig hazája felé.¹² Minthogy a „hazátlan ultramontanizmus” frázisa mögött többnyire ott rejtett egy nemzeti jellegű egyház igénye, a katolikusok római orientációját kifogásoló csoportok előszeretettel exponálták az erősebb helyi identitású protestáns egyházak példáját – és egészében is a protestantizmust preferálták a katolicizmussal szemben.¹³ Gárdonyi Géza például egy 1894-es, a polgári házasságot propagáló röpiratában a protestánsok, sőt a zsidók példáját szegezte szembe a katolikus klérus Róma-hűségével: „A zsidópap soha nem ágál az állam ellen, a lutheránus papnak nincs oka fenekedni; a református papjaink hazafisága kétségbevonhatlan; csak a katolikus papság az, a melynek nem Budapest parancsol, hanem Roma, s nem a magyar nemzet boldogulása a törvénye, hanem a papi uralom biztosítása.”¹⁴ Az evangélikus-katolikus vegyes házasságból született Gárdonyi brosúrájában tehát, amelyet az „egy római katolikus polgár” szerzőségi megjelöléssel publikált, éppúgy a református papságot övezte fel a „kétségbevonhatlan” hazafiság dicsfényével, ahogy a reformátusság maga is hajlott összefűzni a református vallást a magyar hazafiság pátozával.¹⁵ A szintén katolikus Toldy István is respektálta, hogy a „reformáció merész forradalma [...] államok határai közé korlátolt, nemzeti egyházakat” teremtett, majd szintúgy oppozícióba helyezte a „hazátlan ultramontanizmust” a protestantizmus hazafias attitűdjével. Ő az egyházalkotmányok más irányú fejlődésével magyarázta, „hogy az ultramontanizmus

12 *Rada J.*: i. m. (4. jz.) 10.

13 Amíg például Bismarck a politikai katolicizmusban a birodalom Rómából vezérelt belső ellenségét jelölte meg, addig az 1866-ban fogant, majd 1871-ben született porosz hegemoniájú Reichet maga is hajlamos volt az „evangélikus császárság” szerepében értelmezni. *Winkler, H. A.*: i. m. (8. jz.) 198.

14 „Egy római katolikus polgár” [*Gárdonyi Géza*]: Hallgassanak a papok! (Miért prédikálnak a r. kath. papok a polgári házasság ellen?) Rozsnyai Károly, Bp., 1894. 15. – Az álnevet Salacz is feloldja: *Salacz G.*: i. m. (2. jz.) 291. – A szerzői megjelölés pontatlanul bár, de szerepel Gulyás Pál lexikonjában is. *Gulyás Pál*: Magyar írói álnév lexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei. 2. kiad. Akadémiai, Bp., 1978. 139., 554.

15 Kósa László szerint igazán a 19. században, a neoabszolutizmus idején töltődött fel a „magyar vallás” elnevezés nemzeti-ideológiai színezettel. *Kósa László*: Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában. In: *Uő*: Művelődés i. m. (3. jz.) 149.

hazáját nem a hazában, hanem Rómában keresi, s hogy a protestantizmus a haza érdekét helyezi mindenek fölé”.¹⁶

Toldy tehát munkájában egyházszerkezeti problémákra fókuszált, és a protestantizmus példájára irányozta a figyelmet, ami pedig komoly jelentőséggel bírt az 1867 utáni liberális katolikus autonómiamozgalom hajnalán, amikor is a közvélemény szemében felsejlett egy gyökeres belső egyházreform lehetősége.¹⁷ Az egyes egyházalkotmányok és államformák analógiáját fejtegetve Toldy megállapította, hogy amíg a presbiteri rendszer a demokrácia, addig a katolikus egyház „papális” alkotmánya az abszolút monarchia megfelelője, ami folytán minden hatalom a pápánál összpontosul. Egyház és állam elválasztását illetően Toldy – azon túl, hogy a szeparációt Jézus programjából is levezette – úgyszintén komoly érdemeket tulajdonított a reformáció eszméjének, merthogy a reformátorok anno „a szabadságban keresték az erő forrását egyházuk számára”. Kifejtette emellett, hogy az állami és vallási szféra szétválasztását Európa-szerte gátolta, hogy a protestánsok jelentékeny hányada a vallásüldözések elől egyes fejedelmek védőszárnya alá húzódott – egyházi jogköröket engedve át a fejedelmi hatalom számára –, és a presbiteriális-szinodális rendszer nem tudott mindenhol érvényesülni. A szöveg szerzője szerint a skót presbiteriális egyház reprezentálta a legeszményibb formájában a reformáció szellemét, ám példásan fejlődött ez irányba a magyar protestantizmus is. Toldy aztán úgy összegezte mondandóját, hogy szemben a katolikus egyházzal, amely elhatárolja a klérust a laikus közösségtől, és centralizálja a hatalmat az egyházban, a protestantizmus összeforrasztja a papságot a néppel, és megteremti az egyház, a vallás autonómiáját. Ennek eredménye, hogy „a protestáns egyházalkotmányok vagy a republika vagy az alkotmányos, demokratikus monarchia institúcióihoz hasonlóak”, ellenben „a katolikus egyház szervezete a legridegebb absolutizmusnak mintaképe”.¹⁸ Toldy tehát politikai kategóriák alapján értelmezte az egyházak belső struktúráját, és a katolikus egyház decentralizációját, gyökerekig nyúló, liberális-népképviseleti jellegű reformját sürgette, ami abszolút megfelelt az autonómiamozgalom idején egyre népszerűbb radikális koncepciónak. Ez idő tájtban egyébiránt az egyházas tábor többször felrótta, hogy a liberális-radikális egyházreform programja lényegében a protestantizmus mintájára, a katolicizmussal inkompatibilis demokratikus és protestáns jegyeket adaptálva reformálná meg a katolikus egyházat. Ha azonban a diskurzus nem az egyház belső autonómiája, hanem külső önkormányzata körül forgott – amelyre a felső klérus az állammal, a kormányzattal szemben formált igényt –, úgy a klerikális sajtó és a püspökök is a protestánsok jogait, autonómiáját emlegetve hivatkoztak a felekezetek egyenlőségét, viszonyosságát deklaráló 1848. évi XX. törvénycikkelyre. Ez ellen viszont a protestáns sajtó emelt szót, hangoztatva, hogy a katolikus egyház nem független,

16 *Toldy István*: Elmékedések az egyházreformról. Köhler, Lipcse, 1868. 191–192., 195.

17 A katolikus autonómiakoncepciókhoz az újabb irodalomban ld.: *Sarnyai Csaba Máté*: A katolikus autonómia megközelítési lehetőségei Magyarországon 1848-tól a századfordulóig. Századvég 6. (2001) 21. sz. 85–101.

18 *Toldy I.*: i. m. (16. jz.) 46., 88–90., 191–195.

hiszen abszolút hatalmú ura Rómából igazgatja, magát hatalmilag az állam fölé helyezi, ami folytán nem nyerhet protestáns mintájú autonómiát az államtól.¹⁹ A katolikus egyház külső önkormányzata amúgy Toldy programjában is csak szigorú feltételek fejében jöhetne létre: az egyház belső reformját és az egyházi javak részleges szekularizációját éppúgy feltételül szabta, mint például azt, hogy a magyarországi egyház függetlenedjen Rómától. Figyelemre érdemes, hogy ő a római függéssel is magyarázta, „hogy a kathol[ikus] papság, egyes dícsérendő kivételeket leszámítva úgy polgári mint erkölcsi tekintetben alatta áll pl. a protestáns papságnak”. Koncepciója központi jelentőségű részét képezte továbbá, hogy a belreform tényleges befolyást engedjen át a világi elem számára az egyházban.²⁰

Nem egyedül az egyházszervezet decentralizációja nyomán járták volna a belső egyházreform pártfogói a protestantizmus útját. Többségük például a cölibátus eltörlését is programjába foglalta. Az antiklerikális irományok is előszeretettel fessegették a papi nőtlenség problémáját – felhívva a polgári kormányzatot, hogy számolja fel maga a kártékony intézményt, amely ferde szexuális életet eredményez, és amely elválasztja a papságot a társadalomtól, hogy ne tudjon integrálódni a helyi közösségbe, a nemzetbe, s mint „papi kaszt” egyedül és feltétlenül a római pápát szolgálja.²¹ A protestáns Kóródy Sándor, a vatikáni zsinat idejének – Papramorgó álnéven – tevékeny antiklerikális írója²² a cölibátust illetően a protestantizmust is citálta, és ő is elfogadta, hogy a protestáns papság azáltal, hogy felhagyott a cölibátussal, egyszersmind lemondott „a polgári társadalom feletti uralomról” is. „S ennek következménye – folytatta Kóródy – egyrészt egészségesebb, szabadabb egyház-alkotmány volt, másrészt az, hogy a protestánsoknál úgy a papság, mint a nép általában erkölcsösebb mint a katolikusoknál.”²³ A jellegzetes felfogás ott rejtőzött a katolikus Beksics Gusztáv 1891-es szövegében is: a szabadelvű párti publicista ugyanis úgy tisztelgett a protestantizmus előtt, mint amely „mindenütt a nemzeti életbe olvad bele s melynek papjait a vér kapcsa köti a társadalomhoz, kik nem hódolnak központi akaratnak és nem fogadnak el vak engedelmességet”.²⁴ Igaz, a cölibátus eltörlése – és általában az egyház belreformja – az 1890-es évek elejére már nemigen szerepelt a röpiratok programjaiban, amelyek többnyire megelégedtek az egyház–állam kapcsolatok megfelelő – természetesen az állam jogait és tekintélyét garantáló – rendezésével, és olyan reformokra fókuszáltak, mint a polgári házasság és anyakönyvezés kodifikációja, esetleg a vallás szabad gyakor-

19 *Török J.*: i. m. (6. jz.) 131., 137–138., 255.

20 Autonómiaprogramját önálló röpiratban is kifejtette. Ld.: *Toldy István*: A katolikus egyházi autonomia és veszélyei. Heckenast Gusztáv, Pest, 1870. Idézett szöveghely: 17. – Toldy álláspontja, amely az autonómiát illetően az egyház mély reformját és – mondhatni – lefegyverzését szabta feltételül, igen jellemző felfogás volt az autonómia vitájában. *Csorba L.*: i. m. (3. jz.) 99., 137–138.

21 *Rada J.*: i. m. (4. jz.) 16–17.

22 Kóródy „Papramorgó” Sándor antiklerikális tevékenységéhez ld.: *Várkonyi András*: Az elfelejtett „papramorgó”. *Világosság* 3. (1962) 7–8. sz. 92–96.

23 „Papramorgó” [*Kóródy Sándor*]: Coelibátus és polgári házasság. Heckenast Gusztáv, Pest, 1870.

24 [*Beksics G.*]: i. m. (7. jz.) 68. – Beksics félelmének is hangot adott itt, hogy az erős, centralizált „ultramontán” egyház könnyedén legyűrheti a törekenyebb, nem központosított egyházakat.

lásáról szóló törvény vagy az izraelita recepció. Minthogy mély, belső egyházreform lehetőségével a század végén maga sem számolt, Beksics hosszasan bizonygatta: nem szabad hagyni, hogy az „ultramontán” egyház protestáns mintájú autonómiát nyerve függetlenedjen az államtól – merthogy ez állami-nemzeti érdekek sérelmével járna.²⁵

A kultúrharcos jellegű egyházpolitikai programok célja az volt, hogy az állami és a társadalmi szférát feloldozzák a klerikális befolyás alól, a röpiratok pedig – lényegében a katolikus egyház kártékony állami-társadalmi szerepét igazolandó – előszeretettel fejtegették, hogy a protestáns társadalmak anyagi és szellemi kultúrája mind Európában, mind a tengeren túl messze meghaladja a katolikus népeket. Kóródy Sándor például az oktatás – és pedig a katolikus felekezeti oktatás – szekularizációját javasolva a protestáns Észak-Európa és a katolikus Dél helyzetére is felhívta a figyelmet pamfletjében. „Mily hatással van a római papság uralma valamely nemzet művelődésére, mutatják a protestáns Angol és Poroszország, a legcivilisáltabb, és mutatják a legújabb időig papi uralom alatt álló Spanyol- és Olaszország, e legmiveletlenebb birodalmi a civilisált világnak”²⁶ – fogalmazott „Papurmorgó”. Ahogy a református és később egyházmegyei világi jegyzői feladatot is ellátó Kóródy, úgy a katolikus és korábban kegyesrendi gimnáziumot végző Simonyi Iván²⁷ is felemlégette a protestáns társadalmak műveltségi fölényét munkájában. A protestáns példa itt sem pusztán öncélúlag jelent meg, hanem szervesen beépült a szerző érvelésébe. Simonyi ugyanis expressis verbis polemizált a „szabad egyház szabad államban” elvén nyugvó liberális egyházpolitikával, amely véleménye szerint a szabadsággal túllontúl tág, szabad teret engedne az államveszélyes ultramontanizmus számára, a katolikus egyház szigorú állami gyámsága mellett érvelve pedig a protestáns egyház–állam kapcsolatok példáját is segítségül hívta. Érvelésében a protestáns társadalmak fejlettebb és szabadabb viszonyaira, magasabb műveltségi szintjére utalt. „Daczára, hogy protestáns országokban az egyház alá volt rendelve az államnak, szabadság és műveltség ott inkább virágzott, mint katolikus államokban. [...] A protestáns országokban mindenütt kitűnők az iskolák: a nép kitartó és munkás; a műveltség magas és általánosan el van terjedve; az ipar virágzó. A nemzet független, a politikai szabadság sokkal előbb fejlődött, mint a kath[olikus] államokban.” A röpirat írója Anglia, Észak-Németország, a skandináv királyságok és az Egyesült Államok példáját szegezte szembe Olaszország, Spanyolország és Mexikó nyomorúságos helyzetével. Simonyi azonban a protestáns országok fejlettségét, jólétét nem a protestáns teológiák specifikus jegyeivel, hanem az állam erőteljesen érvényesülő befolyásával magyarázta, vagyis interpretációjában a protestáns egyházak fő érdeme, amely révén a társadalmak felvirágzásához is hozzájárultak, az volt, hogy nem kérdőjelezték meg a világi

25 [Beksics G.]: i. m. (7. jz.) 61–63.

26 „Papurmorgó” [Kóródy Sándor]: Antiklerikális okoskodások a kath. congressusi komédia, a felekezeti iskolák, a papság népámitási törekvései és egyéb szent dolgok felett. Heckenast Gusztáv, Pest, 1870. (Barátfülek 1.) 97.

27 Ugyanő hamarosan már az Országos Antiszemita Párt képviselőjeként foglalt helyet az országgyűlésben.

hatalom vezető szerepét.²⁸ Érthetőleg ő nem az államtól viszonylag függetlenül, autonóm módon fejlődő – mint például a magyar –, hanem a saját hazájában uralkodó vallás szerepet betöltő, s az állammal szorosan összefonódott protestantizmust hívta példájául. Franciaországgal példálózva a szintén katolikus, sőt fiatalon papi szemináriumba járó, majdan pedig a „felekezeti szellem” jelenségeit lépten-nyomon ostromozó Beksics Gusztáv is megjegyezte, hogy a „protestantizmus kiirtása által századokra lökte magát vissza. A hugenottákban megölte saját szellemi potenciáját.”²⁹

Összegezve: itt újfent egy európai interpretációs hagyomány bújta meg a vizsgált szövegvilágban. A 18. századi felvilágosodás idejétől újra meg újra megfogalmazódott ugyanis, hogy – például – „Németországban” a protestáns régiók messze leahagyják a fejlődés, a modernizáció útján a katolikus tájakat, amelyeket továbbra is babonás, bigott vallásosság, siralmas műveletlenség és – a távoli Kelet analógiájára – általános tespedtség, fejletlenség jellemez, amiért pedig a katolikus klérus befolyása, tulajdonképpen az anakronisztikus katolicizmus a felelős.³⁰

Bármennyire messze jutott is egy-egy röpirat írója az etatizmus útján, a szabadság eszméje, a szabadelvűség – természetesen a felvilágosodással és a haladással együtt – mindig fontos, szinte elengedhetetlen jelszó maradt. A reformáció általános, tiszteletteljes aposztrofálásai pedig példázhatják, hogy az a 19. századi interpretációs hagyomány, amely a felvilágosodás normatív alapjáról mérlegelve úgy értelmezte és tartotta becsben a reformációt, mint az európai szabadságeszme, a liberalizmus eredőjét,³¹ az antiklerikális röpiratok lapjain is nyomot hagyott. A reformáció tehát látásmódjuk szerint a felvilágosult eszmevilág jegyében értelmezett haladás, egyetemes fejlődés előtt tört utat.

Simonyi Iván³² például megállapította, hogy a „protestantizmus már magában hordja a fejlődhetést. Számos felekezeti még a legszabadabb gondolkodású férfi észjárását is meg tudták egyeztetni a bibliával.” Simonyi általánosságban is méltatta a reformáció mozgalmát, ám nagyszabású, tágabban értelmezett történelmi missziója az ellenreformáció és a jezsuiták miatt szerinte nem ért cél: „A reformatio, ezen nagyszerű kísérlet az egyházat az emberiség érdekeivel teljesen kiegyenlíteni, meghiúsult.”³³

Nem meglepők persze a század utolsó harmadában a protestantizmus efféle értelmezései. Amíg Róma a francia forradalom után határozottan szembefordult a

28 *Simonyi Iván*: Állam és egyház. Aigner Lajos, Bp., 1874. 98–101., 106.

29 [*Beksics G.*]: i. m. (7. jz.) 31. – A szöveg szerzője itt is a „felekezeti szellem”, egész pontosan a „vallási harcok” veszélyeire figyelmeztette olvasóját.

30 Manuel Borutta igen részletesen foglalkozik a jelenséggel. Ld.: *Borutta, M.*: i. m. (1. jz.) 49–120.

31 *Kósa L.*: Katolikus és protestáns i. m. (15. jz.) 147–148.

32 A majdani antiszemita ideológus – az állami szuverenitáson túl – maga is a szabadság, az egyes emberi jogok és a „modern civilizáció” pártján emelt szót a római ultramontanizmussal szemben – sőt a „doctrinaer” liberalizmussal szemben is, amely szerinte pont a szabadság, a liberalizmus elenyészését, vereségét eredményezheti a Rómával folytatott harcban. Ld.: *Rada J.*: i. m. (4. jz.) 13.

33 *Simonyi I.*: i. m. (28. jz.) 16.

világ új jelenségeivel, és nyíltan fellépett a liberalizmus mindahány formája³⁴ ellen – ami átjárta a pápaság majdnem minden eszmei manifesztumát a 19. században –, addig a protestantizmus másfajta választ adott a felvilágosodásra: olyat, amely a modern szabadságigény, a tudomány és a vallás összeegyeztetését célozta meg. Ez pedig Magyarországon is a német filozófiától inspirált liberális teológiai irányzatok térnyerését eredményezte.³⁵

Figyelemre érdemes itt Hatala Péter esete: a felszentelt pap, teológus és orientalista nyelvész ugyanis a csalatkozhatatlansági dogma elfogadása után néhány évvel elhagyta egyházát, és unitárius hitre tért. 1875-ös könyvében aztán, amelyben ő is „hazátlan ultramontanizmus”-ról és a pápának, nem pedig az állami törvényeknek engedelmes papságról, valamint az ész, a tudomány fejlődése által meghaladott dogmákról írt, az unitárius egyházat mint egy toleráns, ténylegesen a jézusi kereszténység alapján álló „független magyar nemzeti egyház” lehetséges alapját ajánlotta, ahol szerinte egyesülhet majd minden haladáspárti, nem ortodox keresztény.³⁶ Íme, egy példa az ideológiai-világnézeti aposztáziára, amely – Róma antiliberalis, retrográd irányultsága miatt – egyre többször fordult elő a 19. század második felében.³⁷ A felvilágosult-liberális szellem ugyan egyáltalán nem volt a protestánsok monopóliuma, ám a pápai csalatkozhatatlanságot dogmába foglaló zsinat a liberális katolikusoknak az egyházba vetett reményeit végérvényesen szertefoszlatta.

Az antiklerikális publicisták majdnem mindig foglalkoztak az elmúlt századok történetével is – az érvek valóságos kincsesbányájaként nyúltak a történelemhez –, történeleminterpretációjukban pedig a nemzeti szabadság és a protestantizmus ügye többnyire egymásba forrt, de legalábbis kéz a kézben járt egymással. „A királyság szövetkezett Rómával s a hierarchiával, – a nemzet ellen, mely politikai, s a reformáció ellen, mely vallási szabadságát védelmezte” – fogalmazott Toldy István, majd összegezte: „Ezáltal lett a protestantizmus a szabadság szövetségesévé; ezáltal lett a katolikus egyház az abszolutizmus frigyesevé.”³⁸ Máshol pedig kijelentette: „Magyarországon a szabad protestáns egyházak legújabb időig hatalmas támaszai az ország politikai szabadságának.”³⁹ Toldy itt egy igen elterjedt véleményt vetett papírra: minthogy a kora újkorban a rendi jellegű felkelések a protestánsok ügyét is felkarolták, a magyar történelem protestáns-függetlenségi interpretációja, amely nem csupán protestáns oldalon nyert teret a 19. században,

34 A legnagyobb visszhangot talán IX. Pius 1864-es *Syllabus*a kapta, amelyben a pápa a racionalizmus, az egyház és állam elválasztása, az állami törvények szupremáciája vagy például a sajtó- és a vallásszabadság eszméje mellett úgyszintén tévedésnek minősítette, hogy „a római pápának lehet, sőt kell az előhaladással, a liberalizmussal és az új civilizációval kiegyezkednie és ahhoz alkalmazkodnia”. Ld.: *Füßy Tamás*: IX. Pius pápasága. III. Szent István Társulat, Bp., 1880. 518–545.

35 *Kósa L.*: Katolikus és protestáns i. m. (15. jz.) 143–150.

36 *Hatala Péter*: Az én hitvallásom. Vodianer, Bp., 1875. 1., 174–177.

37 *Kósa L.*: Katolikus és protestáns i. m. (15. jz.) 151–152.

38 *Toldy I.*: Elmékedések i. m. (16. jz.) 229.

39 *Uő*: A katolikus egyházi autonomia i. m. (20. jz.) 99.

a hazai protestantizmusban jellemző módon a magyar függetlenség és szabadság letéteményesét, stabil szövetségesét jelölte meg.⁴⁰ A protestáns Kóródy Sándor pamfletjében hangsúlyozottan egy „katholikus író”, éppenséggel pont Toldy sorait idézte: „A reformáció a nemzettől nyert segínyt a hierarchia, s a nemzetet támogatta az abszolutizmus ellen. Így a nemzeti szabadság és a protestantizmus a közös támadással szemben önkényt szövetkeztek egymással.”⁴¹ A református Deák Albert antiklerikális röpiratában nem a kora újkort, hanem a reformkort illetőleg fűzte össze a protestantizmus és a magyar nemzet ügyét. „A protestáns érdekek szövetségébe lépett a szabadelvű áramlat és a szabadságra törekvő egész reformirányzat, ellenben a katolikus érdekek kedvezett a pápai befolyásnak ez időtájt kezdődött erősbülése egész Európában” – írta, majd az 1867-hez vezető út történetét fejtegetve is oda jutott, „hogy a nemzet alkotmányos szabadsága és a protestánsok érdekei karöltve járnak”.⁴² Toldy azonban, bár maga is előszeretettel értekezett a protestantizmus és a szabadság múltbéli szövetségéről, árnyaltabban is ecsetelte a problémát, és a katolikus érdemeikről sem feledkezett meg: „Valamint egykor katolikus és reformált egy sorban küzdtek a protestantizmus vallásszabadságáért a harctéren, valamint már évtizedek előtt katolikusok védték legerélyesebben a protestantizmus jogait, úgy vallási kérdésekben ma is nem a felekezetek, hanem a liberális és conservatív pártok állnak szemben egymással.” Utóbb Toldy a liberális katolikusokra utalt. Nem véletlenül: mind tőle, mind a többi szerző céljától távol állt, hogy az egyházzal, a hierarchiával együtt a katolikusok összességét is pellengérré állítsa, sőt többen még a papságon belül is differenciálni próbáltak, az alsópapság hazafias, liberális szárnyára terelve a figyelmet, így például Kóródy is.

Kultúrharc és reformáció a röpiratok lapjain

1873 után Magyarországon is elterjedt a kultúrharc kifejezés, amely közszájon forgott az 1890-es években, az egyházpolitikai harcok idején is, ám már a kortárs közvéleményt is megosztotta a kérdés: vajon ténylegesen kultúrharc kerekedett-e ekkortájt Magyarországon? Beksics Gusztáv 1891-ben még figyelmeztetni próbálta az országot, hogy kerülje el a „kulturharcot, melyet Poroszország és Bismarck, annyi keserűséget és szenvedést okozva, végig küzdöttek”.⁴³ A harc az ő interpretációjában egy esetleges, az országot a jövőben fenyegető lehetőség, nem pedig a jelen valósága volt. Szigetvári Iván azonban 1893-ban megjelent röpiratában már azon élcelődött, hogyan féltette az országot a „kulturharc veszedelmét”. A porosz Kulturkampf háttérében – boncolgatta Szigetvári – lényegében az alábbi, Ma-

40 Kósa L.: Katolikus és protestáns i. m. (15. jz.) 146–147.

41 [Kóródy S.]: Antiklerikális okoskodások i. m. (26. jz.) 104–105.

42 „Trebla Kádder” [Deák Albert]: Harc a nemzetállam ellen. Vagyis: a kulturharc mai jelentőségében. Eggenberger–Gibbon Albert, Bp.–Kolozsvar, 1894. 18., 24. – Életrajzát, vallását, továbbá a röpirat szerzőségét ld.: Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái. Új sorozat. V. Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete, Bp., 1943. 348–350. col.

43 [Beksics G.]: i. m. (7. jz.) 73.

gyarországon is felmerülő probléma rejlett: „az állam érvényesíteni akarja hatalmát minden téren, az egyházzal szemben is; hűséget és engedelmisséget kíván összes alattvalóitól, a kath. papoktól is. Erre a pápa saját hatalmát szembeállítja az állammal és a papoknak megtiltja az engedelmisséget.” Mondandóját úgy összegezte, hogy Virchow pusztán a „Kulturkampf” szóösszetételt találta fel, ám a mögöttes jelenség régtől fogva ismeretes Európában: olyannyira, hogy interpretációjában a reformáció „se volt más, mint a pápaság harca az államok szabadsága ellen, átszöve természetesen számos politikai érdekléssel, tulajdonképpen a legnagyobb kulturharc”. Ott pedig, ahol a protestantizmus egészében és végérvényesen győzelemre jutott, az országok „el is végezték a maguk kulturharcát”. A reformációt tehát úgy értelmezte, mint a Kulturkampf első jelentősebb epizódját, erőpróbáját. Szigetvári szerint a harc 1890 után Magyarországon is fellobbant, és csupán az állam teljes győzelme esetén szabad, hogy véget érjen: „majd ha teljesen felszabadítottuk az államot és az állam alattvalóit az egyház igája alól” – szögezte le a szerző.⁴⁴ Amíg tehát Beksics pusztán a porosz-német Kulturkampf összefüggésében emlegette a protestantizmus szellemét, addig Szigetvári már odáig jutott, hogy magát a reformációt integrálta egy tágran értelmezett, évszázados harc történetébe – és nem egyedül ő járt el így.

Deák Albert 1894-es röpiratában szintúgy tágabban értelmezte a „kulturharcz”-ot, amely a szerző szerint is régóta zajlott a pápa világi hatalma ellen, fellángolva az évszázadok során, a reformáció pedig itt is a harc egyik fejezeteként épült be a röpiratíró narratívájába. Deák így maga is az újkor hajnalán jelentkező reformmozgalom világi-politikai jelentőségét hangsúlyozta: „Az illetéktelen világi uralmat lerázta magáról az erre jobban és igazabban elhivatott politikai világ. Sőt a hit birodalmát is szinte meghódította a tiara árnyékától egy igénytelen német szerzetes.” A reformáció jeles alakjait is respektálta munkájában. Mint írta, „Luther őszinte becsületessége és Kálvin ragyogó tisztasága” vonzóbb választást jelentett a romlott pápai udvarnál, ami folytán Róma hatalma Európa-szerte visszaszorult. A reformáció mozgalma azonban – folytatta az erdélyi jogtudós – mégis megtorpant: rövid defenzíva után a római egyház rendezni tudta sorait, majd idővel offenzívába ment át: ahogy előzőleg az albigenmozgalom, utóbb pedig a francia forradalom, úgy a reformáció sem tudta tehát megtörni a pápaság erejét. A nacionalista szerző reményei szerint a 19. században megerősödött „nemzetiségi eszme”, vagyis a nacionalizmus harcolhat végre eredménnyel a római pápa világi uralma ellen.⁴⁵

Szigetvári 1893-as álláspontját, miszerint pusztán a szó volt új: Kulturkampf, bizonyos szempontból igazolhatja, hogy ugyan 1873 előtt a kifejezést nem hasz-

44 „Rutilus” [Szigetvári Iván]: Lázadó papok. 2. kiad. Deutsch Zsigmond és Társa, Bp., 1893. – Álnévét Gulyás álnév-lexikonja is feloldja: *Gulyás P.*: Magyar írói álnév lexikon i. m. (14. jz.) 380., 635. – Szigetvári az egyetlen szerző, aki saját felekezeti-vallási közönyösségét felvállalva formált igényt a felekezetenélküliség jogi lehetőségét megteremtő törvényre. A katolikus egyház frissen megfogalmazott programjára pedig gúnyosan szúrta oda: „Köszönöm, hogy megmentették eltévelyedett szegény lelkemet.” [Szigetvári I.]: i. m. 23.

45 [Deák A.]: i. m. (42. jz.) 5–8., 13.

náltak, a röpiratok lapjain már korábban is jelentkeztek hasonló interpretációk. Jó példa erre Toldy István 1868-as narratívája. Eszerint a középkor végére sem szűnt meg a harc, amelyet „az egyház az állam ellenében vívott”, s amelyet az egyház hatalomvágya fűtött, ám „Róma, folytonos küzdelemben a világi hatalommal, végre is nem kívülről, hanem saját kebelében szenvedte a legnagyobb csapást”. Szerinte a „reformáció nagy egyházi forradalma annyira megingatta a pápaság helyzetét, hogy Róma, ha le nem mondott is az állam felett követelt főúri jogáról, tetteleg kénytelen volt concessiókat tenni a világi hatalomnak”.⁴⁶ Toldy tehát maga is méltatta a reformáció történelmi szerepét egy, a pápai hatalommal szemben zajló évszázados harc ideája felől szemlélve.

A protestáns sajtó és a kultúrharc retorikája

Tanulmányomban ugyan nem felekezetiileg pozicionált, vallási motivációjú szövegeket vizsgállok, megjegyzem azonban, hogy a protestáns egyházi sajtó is felhasználta, mozgósította a kultúrharc retorikáját az ősi ellenféllel szemben. „Vigyázzatok hazánk őrei, kiknek kezetekben van a nemzet törvényhozó hatalma, hogy rést ne törjön és azon be ne lopózkodjék állami szervezetünkbe az idegen érdekeknek szolgáló ultramontanizmus!” – olvashatjuk például a liberális *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* hasábjain 1892-ben, az egyházpolitikai harcok légkörében. A lap írója felrótta, hogy „a főpapság a magyar közjog megsértésével Rómához fordult tanácsért”, tevékenységük pedig nem egyéb, „mint a magyar állam és állami souverénitásának megtagadása”.⁴⁷ Szinte természetes, hogy a lap hangneme egybecsengett a kultúrharc retorikájával, hiszen a protestáns oldal nyíltan helyeselte, pártfogolta az 1868-as törvényt, amelyet az „ultramontán” egyház nem fogadott el, és amellyel az „elkeresztelési harcok” során egyenesen szembeszegült. Ez pedig jó lehetőséget teremtett a protestáns sajtó számára, hogy – az állami tekintélyre apelálva – azonos hangot üssön meg a katolikus egyház nem felekezeti ellenfeleivel.

A protestáns újság persze már jóval ezelőtt is a „modern állam” híveként pozicionálta magát az ultramontanizmussal szemben folytatott harca során. Ballagi Mór például itt hirdette 1870-ben, hogy a zsinat és az ott érvényesülő ultramontán irányzat a modern államra és a polgári társadalomra egyaránt fenyegetést jelent, és ha elfogadják a csalatkozhatatlanság dogmáját, „a pápaság élethalálra folytatandó hadat izen az európai civilisációnak és mindazoknak, ki[k] a modern állam eszmeit a társadalmi együttlét nélkülözhetlen feltételeiül vallják”.⁴⁸ Teljes egészében a kortárs – profán – antiklerikalizmus érvelésmódját és fogalmi hálóját ragadhatjuk itt meg.

46 Toldy I.: Elmékedések i. m. (16. jz.) 88–89.

47 Örök, vigyázzatok! Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 35. (1892) 18. sz. (április 7.) 245–246. col.

48 Ballagi Mór: Szabad egyház szabad államban. II. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 13. (1870) 7. sz. (február 20.) 201. col.

„Protestáns ultramontanizmus”?

A röpiratok jelentős része nem abszolút érvennyel, nem minden téren írt helyeslőleg a protestantizmusról. Toldy István – még az Eötvös-féle népiskolai törvényt megelőzőleg – azt jósolta, hogy „a protestáns papság nagy része ép úgy fogja például a felekezeti oktatás rendszerét védelmezni, mint a legvadabb ultramontánok”. Ugyanő az autonómiát és az egyházreformot illetően is figyelmeztetett: „Nem szabad azért vakon utánoznunk a protestantismus iustitutióit; mert magok a protestáns egyházak sem fejezik ki híven, mindenben a reformáció elveit.”⁴⁹ Kóródy Sándor ugyan a polgári házasság természetes szövetségét jelölte meg a protestantizmusban, röviden mégis megjegyezte, hogy „akadhatnak a protestánsok közt egyes orthodoxok, kik a protestantismus szellemét félreismervén [...] ellenezni fogják e szabadelvű reformot”.⁵⁰ Simonyi Iván – példázva, hogy még egy „demokratikus” szervezett egyháznak sem szabad az államtól túlzottan nagy függetlenséget nyernie – a reformációs központ, Genf példáját hozta fel. „Ezen köztársaság és demokratikusan szervezett egyház a legnagyobb zsarnokságot gyakorolta a lelkiismereten, a családi élet szentélyén. Ezen köztársaság volt az, mely az átutazó spanyol Servetus nevű orvost lassú tűznél halálra kínoztta, mert tagadta volt a szentháromságot.” Simonyi persze nem feledkezett meg a 19. századi „orthodox protestáns” táborról sem, habár ő már röpirata elején leszögezte, hogy a protestantizmus nem haladó, bigott elhajlása nemigen jelent hasonló fenyegetést az államra, mint a római egyház ortodox, ultramontán irányzata.⁵¹

Tény, hogy nem minden protestáns tudott, és jó részük nem is óhajtott megfelelni az antiklerikális röpiratokban festett, néhány ponton erősen idealizált, eszményi protestantizmusképeknek. Ahogyan a német nyelvterületen,⁵² úgy Magyarországon is megjelent a „protestáns ultramontanizmus” fogalma. Beksics Gusztáv például felhánytorgatta, hogy a „protestáns ultramontanizmus támogatta a katolikust a zsidóság ellenében”.⁵³ Itt persze az „ultramontanizmus” fogalma már elhagyta eredeti, „ultra montes”-jelentését, és pusztán a felekezeti szempontok előtérbe helyezésére, dogmatizmusra és egyházpolitikai konzervativizmusra utalt.

*

Összegezve megállapítható, hogy az antiklerikális publicisták – polgárias, liberális és nacionalista értékrendjük talajáról – előszeretettel operáltak a protestánsok példájával, merthogy szerintük a reformáció hagyománya, a protestantizmus a 19. században jól, de legalábbis jobban megfelelt mind a liberális, mind pedig a nemzetállami fejlődésnek, mint a katolicizmus, amely fennálló formájában és főleg

49 *Toldy I.*: Elmélkedések i. m. (16. jz.) 195.

50 [*Kóródy S.*]: *Coelibátus* i. m. (23. jz.) 73. – Ő persze alapjában itt is pozitív színben tüntette fel a protestantizmust.

51 *Simonyi I.*: i. m. (28. jz.) 15., 102–103.

52 *Borutta, M.*: i. m. (1. jz.) 355–357.

53 [*Beksics G.*]: i. m. (7. jz.) 16.

ultramontán tendenciájával nem fért meg a modern, alkotmányos és nemzeti állammal, illetve a polgári társadalom értékhorizontjával.

A röpiratok az állam és az egyház hatalmi konfrontációjaként értelmezett feszültségek idején előszeretettel fejtegették, hogy a reformáció nem formált igényt olyasfajta egyetemes, világi hatalomra, mint amelyet hagyományosan a pápaság foglalt programjába, és mindenhol fejet hajtott az állam szupremáciája előtt. A kultúrharc retorikájában, ahol is a figyelem jórészt a római befolyás felszámolására összpontosult, a Luther nevével is fémjelzett mozgalmat egyre-másra úgy interpretálták, mint pápasággellenes szabadságharcot – amely a röpiratok értelmezésében több ízben a Kulturkampf fontos epizódját is jelentette. A hazai reformátusság azon túl, hogy semmiféle országhatáron túli hatalomtól sem függött, sajátos „magyar vallás” pátoaszával amúgy is jobban imponált a röpiratok nacionalista szerzőgárdájának. A kultúrharc retorikájában az etatizmus túlzásai mellett is fontos szerepet játszottak a liberális elvek, frázisok, a szabadság és a felvilágosodás jelszavai. Ennek megfelelően Róma hajthatatlan antiliberalizmusa és „orthodox” teológiai felfogása a röpiratok állandó célpontjává vált, míg eszményi protestantizmusértelmezésük mentén a szerzők a szabadságeszme érvényesülését és a haladás ügyét fűzték a reformáció programjához. Az egyházi hatalom felszámolásához ráadásul érvül szolgált, hogy a protestáns országokban, ahol nem érvényesült a katolikus klérus befolyása, általánosan elfogadott vélemény szerint magasabb volt a műveltség szintje. Mindemellett az antiklerikálisok szemében a katolikus egyház merev hierarchiájával, felülről szervezett monarchikus rendjével a középkor és a rendifeudális világ lenyomatát képezte, amellyel egyes protestáns egyházak demokratikus-képviselői jellegű jegyeit szegezték szembe.

A röpiratok lapjain is megfigyelhető tehát az a – máshol is regisztrált⁵⁴ – jelenség, hogy az értelmiség, a középrétegek sorában a katolikus egyház meglehetősen népszerűtlen volt, miközben a polgári, de legalábbis polgárosuló közvélemény jóval erősebb szimpátiával fordult a protestantizmus felé. A 19. századi liberalizmus fénykorában, egyben a modern nemzetépítés idején azonban tanácsos volt visszafogottan bánni a protestáns jegyek túlságos idealizálásával, nehogy az a „felekezetieskedés” vádját vonja maga után. Ez persze a katolikusokat, Toldyt, Simonyit, Beksicset vagy például Gárdonyit cseppet sem fenyegette: legtöbbször még röpiratában is jelezte katolikus felekezettségét – jóllehet az antiklerikális diskurzustérben szinte elenyésztek a felekezeti különbségek, és az interpretációk szintjén már nemigen jutottak érvényre.

54 Kósa L.: Katolikus és protestáns i. m. (15. jz.) 141–142.

JÁNOS RADA

THE RHETORIC OF *KULTURKAMPF* AND PROTESTANTISM
IN HUNGARIAN PAMPHLETS

The paper defines the rhetoric of 'cultural struggle' (*Kulturkampf*) on the basis of an analysis of Hungarian anti-clerical pamphlets published between 1867 and 1895. It shows that in the course of the fight for the separation of church and state, the authors of such texts also mobilised the example of the Protestant confessions, along an idealised conception of Protestantism, in their argumentation against the Roman Catholic Church. The citation of idealised Protestant features became as integral to the argumentation of anti-clerical authors of the Catholic confession as to that of the Protestants.

Rada János (Miskolci Egyetem)

CONTENTS

STUDIES

- Máté Kitanics–Erika Hancz–Tamás Tóth–Norbert Pap:
The Problem of Ottoman Antecedents to the Shrine of Turbék 1
- Ákos Kárbin: The Austro–Hungarian Bank
and the Antecedents of the Currency Reform in 1892 19
- Péter Vámos: Friendly Aid and Self-Reliance.
The Hungarian Geophysical Expedition in China, 1956–1962 47

WORKSHOP

- Judit Csákó: Chancellery and History Writing in 14th-Century Hungary.
A Survey of Research History 77
- Viktória Kovács: The Patrons of Lelesz 103
- János Rada: The Rhetoric of *Kulturkampf* and Protestantism in Hungarian Pamphlets 129
- Dávid Turbucz: The Image of Piłsudski in Interwar Hungary 145

REVIEW ARTICLE 163

COMMEMORATION 173

E számunk szerzői

BORHI LÁSZLÓ, az MTA doktora, tud. tanácsadó (MTA BTK TTI) • CSÁKÓ JUDIT PhD, tud. segédmunkatárs (MTA BTK TTI) • GÖZSY ZOLTÁN PhD, tszv. egy. docens (PTE) • HANCZ ERIKA, tud. segédmunkatárs (PTE) • KÁRBIN ÁKOS PhD, csoportvezető főlevéltáros (VERITAS Történetkutató Intézet) • KITANICS MÁTÉ PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • KOVÁCS VIKTÓRIA, tud. segédmunkatárs (MTA BTK „Lendület” Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport) • PAP NORBERT PhD, tszv. egy. docens (PTE) • RADA JÁNOS egy. tanársegéd (Miskolci Egyetem) • TÓTH TAMÁS PhD, geofizikus (Geomega Kft.) • TURBUCZ DÁVID PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • VARGA SZABOLCS PhD, főiskolai tanár (Pécsi Hittudományi Főiskola) • VÁMOS PÉTER, a nyelvtudomány (orientaliztika) kandidátusa, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI)

MTA BTK TTI = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
PTE = Pécsi Tudományegyetem

Folyóiratunk közlési szabályzata a www.tti.btk.mta.hu honlapon olvasható